

Minu isa meeskond Norra-Rootsi piiril uusi elektriline
püstitamas, 1995. *P. O. Fjeld*

1 SEOSD PÕHJALAGA

Kui ma Pennsylvania ülikoolis esimest korda Louis Kahni meistrikursusele sisenisin, tundsin alateadlikku sidet. Ilmselt tundsid seda paljud üliõpilased, sest Kahni karisma eest oli võimatu põgeneda. Kuid minu jaoks pärines see tunne millestki, mis oli toimunud aastaid enne meie esimest kohtumist: side lapsepõlvemaastikuga ja sealse valgusega.

Mu isa oli insener, kes vastutas elektrivarustuse arendamise ja järelevalve eest ühes Norra piirkonnas Rootsi piiri ääres. Siin on paksud metsad, järved, jõed ning vähe elanikke. Üks mu eredamaid mälestusi on, kui lonkisin isa sabas üksikute talude poole, et need elektrivõrku ühendada. Sealsetele taluperedele oli esimene lülitivajutus peaaegu et ime ja nende söögilauad oli kaetud piduroogadega. Sellest päevast alates ei olnud nende argitoimetused ega talveõhtud enam iial endised.

Mõnikord suviti olin isale kaaslaseks, kui ta käis liine, vanu betoonist trafojaamu ja väikeseid elektrijaamu kontrollimas, korjates tee kõrvalt marju või püüdes kala. Ja kuigi jõudsime vahel koju päris hilja, ei olnud päike veel loojunud. Talviti toimusid need retked tavaliselt keskpäeva hämaras valguses või pimeduses, kus valitses pehme uinutav vaikus tänu sügavale lumekihile, mis kattis maapinda ja põlismetsa. Kõigis neis lapsepõlvemälestustes on loodusel ja selle valgusel selge koht ning need mälestused mõjutavad seda, kuidas ma maailma tajun täna.

Louis Kahni kõige varasemad looduskogemused olid pärit Saaremaalt, Eestist. Tema lapsepõlvesaar oli tasane maastik põldude, metsade, talude, kivist randade, mere ja väikese unise kuurortlinna Kuressaarega oma lihtsate, ühe- ja kahekorruseliste puit- ja kivi-majadega ning linnusega selle keskpunktis. Saaremaa on peaaegu sama kaugel põhjas kui minu lapsepõlvemaastik, seetõttu jagavad nad sarnast valgust, samasugust aastaegade vaheldumist ning loodusjõudude vahetut kohalolu. Pärast esimesi nädalaid Kahni kursusel tajusin, et mõistan midagi olemuslikku tema loomuses: ma tundsin tema maastikku ja valgust. Kahni varased aastad Saaremaal olid paljuski tema isiklik „taipamine“, nagu ta seda nimetas, aga noore tudengina teadsin sellest väga vähe. Minu jaoks oli ta tol ajal eelkõige ameeriklane Philadelphiast.

Klassiruumis rääkis Louis Kahn sageli sellest, kuidas olud ja juhus mängivad rolli selles, kuidas inimene elab või maailma tajub ja kuidas need teadmata tegurid võivad ka parima plaani uppi lüüa. Mõni nädal pärast semestri algust kutsus Kahn mind kõrvale ja küsis: „Kas sa tunnend Arne Korsmot?“ Vastasin eitavalt ja olin liiga häbelik, et teemat edasi arendada, ja jutt soikus.

Nägin ta pettumust ja tunnetasin, et midagi oli mul märkamata jäänud – mingi pusletükk või võti, ja see tunne jäi mind vaevama aasta lõpuni. Aja jooksul olen hakanud mõistma,

750 | Kaks viikingiaegset
laevmatust Salmel
Saaremaal, ca 750.

793 | Viikingite rüüsteretk
Lindisfarnele.

Viikingite hauakäbas
Osebergis Norras,
dateeritud 843.
P. O. Fjeld.

Pöide kiriku sisevaade, Saaremaa. Lapsena elas
Kahn Kuressaare linnas. *Paulis Gibze.*

et elu on täis juhuslikke sündmusi ja ühiseid tuttavaid ning mõjutusi. Kahni sõprus norra arhitekti Arne Korsmoga ja mulle tol päeval esitatud küsimuse asjaolud panid aluse pikale protsessile, et hakkaksin mõistma Kahni seost Põhjamaadega.

Mu formaalne arhitektuurialane haridus oli täielikult ameerikalik, seega Philadelphiasse jõudes olid mu teadmised Põhjamaade arhitektuuripärandist üsna piiratud ning kuue

960–1013	Põhjamaade piirkonna järk-järguline ristiusustamine: Taani – 960, Rootsi – 995, Island – 1000, Norra – 1013. Baltimaade rannikualad ristiusustati 1193–1387.	988	Kiievi suurvürst Volodõmõr võtab vastu kreeka õigeusu.	1025	Luuakse Poola Kuningriik.	1098	Esimene suurem juutide immigratsioon Kesk- ja Lõuna-Euroopast Poolasse hilisema kuninga Boleslav III kaitse all.
----------	--	-----	--	------	---------------------------	------	--

Põhjamaaine rahvaarhitektuur – Kuressaare lähedal asuv maja. *Paulis Gibze*.

ja poole aasta jooksul Ameerika Ühendriikides õpitu oli omandatud läbi angloameerika filtri.

Mõni nädal pärast koju Norrasse naasmist, kui olin alustanud oma esimest koostööd arhitekt Sverre Fehniga, kerkis Arne Korsmo nimi taas esile ja jäi kerkima ka järgnevatel aastatel. Korsmo oli oma varastele sõjajärgsetele õpilastele ja sõpradele Norras jätnud

Borgundi püstpalkkirik, ehitatud ca 1180. Püstpalkkirikuid on mitmel pool Põhjamaades. P. O. Fjeld.

1201 Riia asutamine Liivimaa piiskopkonna keskuseks. Mööga-vendade ordu tagas kaitse ja ristiusustamise.

1206 Taani kuningas Valdemar II ja Lundi peapiiskop [Anders Sunesen – *toim.*] tungivad Saaremaale. (Taanlased ei suutnud oma kindlustust kaitsta.)

1227 Mööga-vendade ordu tungib Liivimaa ristiõja käigus Saaremaale ja loob Saare-Lääne piiskopkonna. Kohalik elanikkond avaldab võõrvõimule ja sunniviisilisele ristimisele korduvalt vastupanu.

Valjala Martini kirik Saaremaal (ehitatud 1227–40) on saare vanim kirk. Paulis Gilbe.

Arne Korsmo oma stuudiotahvli ees. Odd Østbye meenutas esimest päeva Korsmo õpilasena: „Võtsime klassiruumis istet ja kui Korsmo esimest korda sisenes, silmitses ta meid ja ütles: „Ma räägin teile vormist.“ Ta vaatas meid oma naljaka pilguga uuesti ja jätkas: „Mul pole aimugi, mis see on. Äkki oskate mind aidata?“ Ja siis hakkasime tegema kõige absurdsemaid asju.“ *Astrid Skjerveni kogu.*

tugeva mulje ning tema mitmekülgne tegevus, tema reisid ja kontaktid – sealhulgas Kahn – inspireerisid paljusid. Kui ma 1973. aastal koju naasin, oli palju Korsmo tudengeid ametis õppejõududena Norra arhitektuurikoolides ja mitmed teised olid seotud huvitavamate büroodega.

Aastast aastasse paistis välja, et vestlused Fehni või tema õpingukaaslaste ja sõpradega jõudsid tagasi Korsmo ütluste või tegemiste juurde. Aja jooksul, kui olin loonud omaenda väikese praksise Oslos, tutvunud põhjalikumalt Skandinaavia arhitektuuri üldjoontega, töötanud õppejõuna ning loonud endale Euroopa arhitektide ja teadlaste paisuva võrgustiku, sain avarama perspektiivi nii Kahni neljakümneaastasest sõprusest Korsmoga kui ka tema seostest Põhjamaadega.

Käesolevas peatükis kasutan seda sõprust, et uurida mõningaid sündmusi, mõjutusi, inimesi ja Kahni teatud võtmesõnu – nagu „olemus“ ja „institutsioon“ – Põhjamaade vaatenurgast. Kahni ja Korsmo sõprussuhe oli vaid üks paljudest, kuid see algas mõlema jaoks nende karjääri väga varasel perioodil, mis iseenesest on märkimisväärne. Olles küll kosmopoliit, praktiseeris ja veetis Korsmo kogu oma elu Skandinaavias – neid mehi ei toonud kokku vahetu lähedus. Nad olid vaid kaks sõpra, kes kohtusid siis, kui võimalus avanes, nad jagasid põnevat komplekti tuttavatest ning erakordset pühendumust õpetamisele ja arhitektuurile. Enne nende esmaohtumise kirjeldamist 1928. aasta sügisel tuleb tähelepanu pöörata mõningatele sündmustele Põhjala arhitektuuris ja poliitikas, mil Kahni pere Eestist emigreerus.

Geograafia ja ajalugu

Joon, mis on tõmmatud Norrat, Rootsit, Soomet ja Venemaad läbivale 60. laiuskraadile, läbib veidi ülevalt- või altpoolt mitut suuremat linna: Oslost, Stockholmi, Helsingit ja Peterburi. Eesti linn Pärnu, kus Kahni sünd on registreeritud, ning Saaremaa, kus ta elas, on vaid veidi kaugemal lõunas. Sada viiskümmend aastat tagasi liigendasid seda Norrast Peterburini ulatuvat piirkonda – jättes mõned linnakeskused kõrvale – väiketalud, kalurikülad, mõned kaevanduskogukonnad ning märkimisväärne puidutööstus. Seega oli piirkond eelkõige oluline tooraineeksportija. Suures osas pääses see piirkond tööstusrevolutsiooni esimesest lainest ning sellega kaasnevatest keskkonna-, tervise-, ja sotsiaalprobleemidest. See ei tähenda, et poleks olnud probleeme või vaesust – pigem vastupidi, kuid need tulenesid enamasti geograafilistest ja kliimatilistest tingimustest. Karm lühikeste suvede ja pimedate, külmade talvedega kliima kujundas aastasadade jooksul loodusliku barjääri mitte

ainult muust Euroopast vaid isegi lähimatest linnakeskustest. Eraldatus sundis kohalikke inimesi õppima erinevaid käsitööoskusi ning mõistma ja austama oma looduslikku keskkonda ning olema otsekoheselt pragmaatilised, et ellu jääda ja ühiselt hakkama saada. Selle piirkonna kultuurilise arengu mõistmiseks on oluline teada ka seda, et Rooma keisririik ei ulatunud kunagi nii kaugele põhja ega avaldanud siin reaalset ega otsest mõju väljaspool kaubandust.

Euroopa arhitektuuripärand, tuginedes ladina pärandile kõigi selle sümbolsete viidega kodanikuosalusele, filosoofiale, religioonile ja haridusele, oli Põhjamaades kõrvaline, ajuti isegi eksootiline. Ristiusk kinnitas kanda Põhjas väga hilja, mistõttu selle kultuuriline ja sotsiaalne mõju laienes muu Euroopaga võrreldes aeglaselt ning ebaühtlaselt. Paavsti heakskiidul algas aastal 1198 uus ristiretk Baltimaade rahvaste ristiisku pööramiseks ja Mõõgavendade ordu alustas Liivimaa rannikul kristlike tugipunktide kiiret rajamist. Venemaa oli pöördunud Konstantinoopoli ja õigeusu kiriku poole. Kolme Skandinaavia riigi ristiustamine oli hiline ning ebaühtlane ja takerdus ka piirkonna suhetesse Inglismaa, Šotimaa ning Iirimaa, kus domineeris roomakatoliku kirik. Kõigi nende riikide jaoks oli varasematest uskumustest ja traditsioonidest eemaldumine paljuski poliitiline ja sõjaline samm võimu konsolideerimiseks, mistõttu hulk kristluse-eelseid hoiakuid ja väärtusi säilitati ning kohandati uue reaalsusega.

Mitmehiline pärand tõi paratamatult kaasa selle, et inimolendit tajuti siinmail mõnevõrra erinevalt muust Euroopast. Ositi püsisid varasemad uskumused, keele-erisused ja ruunikirjad nagu ka sotsiaalsed ja poliitilised hoiakud ja sidemed veel kaks sajandit. Hiljem piirdus isegi tugevalt kaubandusele orienteeritud Hansa Liit oma tegevuses enamjaolt linnakeskustega. Baltikumi ja Põhjala aladel domineerisid sajandeid Rootsi, Taani, Venemaa ja oma hiilgeajal ka Hansa Liit. Neist igaüks valitses ühel või teisel perioodil ühte või teist osa Eestimaast – Kahni sünnimaast.

Tsaari-Venemaast lääne pool asuvasse Skandinaaviamaadesse jõudsid Kesk-Euroopa asjad ja mõjud korrapäraselt, tavaliselt kas läbi kaubanduse või välismaalt koju naasnud inimeste kaudu. Mandri-Euroopa uued stiilid ja ideed kohandati piirkonnas sügavalt juurdunud pragmatismiga. Fookus oli suunatud sissetoodud stiili füüsilistele omadustele, eelkõige sellistele, milles nähti võimalust uudsest käsitseda kohalikke materjale, võttes arvesse olusid, mis olid seotud maastiku, kliima, energiavajaduse ja kohaliku tööjõu oskustega. Kesk- või Lõuna-Euroopast pärit stiili ergastanud sümbolismi, filosoofiat ning seisukohti ei tõlgendatud selles piirkonnas ilmtingimata samast vaatenurgast. Näiteks kui Euroopas ja Põhja-Ameerikas käsitas laiem avalikkus 19. sajandi klassitsismi taaselustamist

1344–45	Jüriöö ülestõus Saaremaal. Kohalik elanikkond mässab Liivimaa ordu vastu, tappes saksa soost elanikke ja uputasid preestreid.	1349	Muhkkatku puhkemine Norras. 1350. aastaks levi katk Rootsi ja Taani ning jõuab 1351. aastaks Baltimaadesse ja Venemaale.	1380ndad	Kuressaare linnuse ehitamine – maa-märk, mida Kahn mäletab oma lapsepõlvest.		Kuressaare linnus. P. O. Fjeld.	1397	Kalmari unioon, mis püsib varaste 1500ndateni, liites kokku Taani, Rootsi ja Norra kuningriigid, sealhulgas alad Baltimaade rannikult, Islandi, Gröönimaa, Fääri saared, Shetlandi saared ja Orkney saared.
---------	---	------	--	----------	--	---	---------------------------------	------	---

linnaplaneerimises ja avalike institutsioonide kujundamises ühise kultuurilis-ühiskondliku pärandina, siis Põhjamaades polnud see arusaam nii laialt levinud. Ka muude piirkonda imporditud 19. sajandi stiilisundade puhul võib öelda, et nende kujunemise esmased motiivid ei tarvitsenud Põhjamaade ühiskonda tingimata kõnetada ja see andis teatud vabadust või sõltumatust modifikatsioonide kohandamisel. Välisriikides, kus neid põhimõt- telisi sotsiaalseid ja kultuurilisi erinevusi arvesse ei võetud, peeti põhjamaiseid kohandusi pelgalt „provintslikeks“ või „idiosünkraatilisteks“.

See-eest 19. sajandi lõpuks andsid Põhjamaade regiooni artefaktid ja arheoloogilised uuringud – koos uuesti tärganud huviga väheste varajase ristiustamise üle elanud Põhjala saagade vastu – hoogu kasvavale tähelepanule piirkonna varasema ajaloo, keelte ja elu- viisi vastu. Norras kaevati esimesed viikingilaevad välja aastal 1905; Birka kalmuküngastel Rootsis alustati arheoloogilisi uuringuid 1870. aastal; umbes samal ajal leiti Taanis huvita- vaid asulakohti ja esemeid. Saaremaal alustati lisaks muudele ettevõtmistele Kuressaare linnus-kindluse taastamisega, milles väidetavalt lõi kaasa Kahni isa. Kuigi esimesed arheo- loogilised avastused mõjutasid otseselt seda, mida hiljem hakati nimetama rahvusromantili- seks stiiliks või rahvuslikuks realismiks, õhutasid need leiud ka tunnet, et ollakse osa teatud ajaloost, keelest ja maastikust kultuurilise legitiimsuse mõttes.

Louis Kahn sündis Saaremaal aastal 1901 ja elas seal kuni 1906. aasta hiliskevadeni. Kahni sündimise ajal oli enamik Eesti rahvastikust, nagu ka rahvastik mujal Põhjamaades, endiselt seotud põllumajandusega. Kuid erinevalt lähinaabrist Soomest, mis oli säilitanud teatava autonoomsuse, oli Eesti 19. sajandi lõpuks täielikult sulandatud Vene impeeriu- misse, millega kaasnes vene õigus, keel, ja haldus – olud, milles elas rahvas ka mujal Baltimaades. Vaatamata tsaarivalitsuse jõupingutustele asustada erinevaid inimrühmi ümber teistesse Venemaa piirkondadesse, jäi rahvustunne ja põliskultuur Eestis püsima. Eesti keelt kõnelev soome-ugri rahvastikuenamus hakkas kolima linnapiirkondadesse ja tärkas akadeemiline huvi oma kultuuri ja keele vastu. Aktiivsed olid ka Eesti rootsi- ja saksa- keelsed rahvastikurühmad.

Lääne pool sai Norrast iseseisev riik aastal 1905. See oli sajandeid Taani võimu all olnud, kaubanduses oli domineerinud Hansa Liit, oli nihutatud piire Rootsiga ja Napoleoni sõdade lõpu poole algas sunnitud liit Rootsiga. 19. sajandi lõpus tärkas Norras paralleelselt poliitilise iseseisvusliikumisega huvi oma kultuurilise identiteedi vastu, mis hõlmas ajalugu, kirjandust, keelt, arhitektuuri, tavasid ja folkloori – sarnaselt sellele, mis oli samal ajal toi- mumas Eestis. Riigi pealinn, mille nimi Taani ja Rootsi võimu all oli Christiana, nimetati ümber Osloks viitena varasemale keskaegsele nimele. Iseseisvumisega hakkas maarahvas

Kraviki talu Norras. Fragment varakeskaegsest talumajast, mis hiljem kaeti paneelidega ja moder- niseeriti. Innustatuna Sigurd Lohetapja saagast, lähtus selle säilinud ukse puunikerdaja eelkristlikest kujunditest. Portaali vasakul küljel on kujutatud Gunnarrit ussiaugus, ukse kohal varjus aga peidab end nikerdus Odini peast. P. O. Fjeld